

LIŪDESIO KONCEPTUALIZAVIMAS LIETUVIŲ KALBOJE

Silvija PAPAURĖLYTĖ

Emocijų fenomeną tiria ne vien psichologija, bet ir fiziologija, sociologija, filosofija, etika, medicina, kibernetika, biochemija, literatūrologija, daugelis kitų mokslų ir, žinoma, lingvistika. Atrodo, kad galima kalbėti netgi apie atskirą mokslinių tyrimų sritį – emcionologiją. Ši sritis labai kontraversiška, nes vis dar nėra aiškiai apibrėžiamų emocijų vertinimo ar gretinimo metodų, todėl mokslinis emcionologijos statusas dažnai kritikuojamas. Pabrėžiamas tarpdisciplininis emcionologijos pobūdis, nes čia susikerta psichologijos, filosofijos, etnologijos, sociologijos, lingvistikos ir kitų mokslų keliai (LE, 1997).

Šnekamojoje kalboje emocijų ir jausmų sąvokos laikomos sinonimiškomis, tačiau mokslinėje psichologijos literatūroje akcentuojama, kad tai nėra tas pat. Teigiama, kad „jausmai ir emocijos yra skirtingos tikrovės atspindėjimo pakopos“ (Šingarov, 1971, 153). Kitų mokslininkų nuomone, emocija – tai kažkas, kas išgyvenama kaip jausmas, kuris motyvuoja, organizuoja ir nukreipia suvokimą, mąstymą bei veiksmus (Izard, 1999, 27).

Emocijų ir kalbos santykis ypatingas tuo, kad kalba išreiškiama tai, ko neįmanoma pamatyti plika akimi. Kalba atskiria emocijas vieną nuo kitos, apibrėžia jų esmę, nurodo panašumus ir skirtumus. Iš esmės visi kiti mokslai remiasi ta medžiaga, kurią pateikia kalba, nes ji yra savotiškas tiltas tarp nematomo emocijų pasaulio ir tikrovės.

Šio straipsnio objektas – konceptas, reprezentuojamas lietuvių kalboje žodžiu *liūdesys*. Darbe laikomasi požiūrio, kad reikšmė yra žemiausias koncepto aktualizacijos laipsnis. *K o n c e p t a s* – tai mąstymo vienetas, visa informacija apie kažką, esanti žmonių, kalbančių tam tikra kalba, sąmonėje. Konceptas apima ne vien tik tai, kas priklauso kalbai, tačiau kalba yra viena iš koncepto formavimosi priemonių ir jo fragmentų tyrimo būdas. Ne viską, kas įeina į konceptą, galima išreikšti kalba, bet kalba yra būtent tai, kuo įmanoma atskleisti dalį mąstymo vienetų turinio (plg. Černejo, 1995; Frumkina, 1992; Popova, Sternin, 1999; Stepanov, 2001; Vorkačev, 2001, 64–72). Diskutuojama, kokiomis verbalinėmis priemonėmis konceptas kalboje yra išreiškiamas. Dažniausiai teigiama, kad konceptui kalboje atstovauja leksemos ir frazeologiniai

junginiai, paprasti žodžių junginiai, struktūrinės ir pozicinės sakinių schemos, turinčios tipines propozicijas (sintaksiniai konceptai), tekstai, tekstų visumos (jeigu reikia eksplikuoti atskiro autoriaus konceptus) (Popova, Sternin, 1999).

Jokių būdu negalima rašyti lygybės ženklą tarp žodžio ir koncepto, nes žodis konceptą atspindi ne iki galo, o perteikia tik kelis pagrindinius požymius. Žodis yra raktas, atveriantis konceptą. Norint aprašyti bet kokio koncepto turinį, reikia analizuoti atitinkamų žodžių, frazeologizmų ir tekstų semantiką. Išsamus koncepto aprašymas neįmanomas, nes nėra tokio mokslininko ar tokio lingvistinės analizės būdo, kuris aprėptų absoliučiai visus koncepto reprezentacijos būdus kalboje ir šnekoje. Nuolatos atsiranda naujų tekstų, galinčių turėti įtakos koncepto turiniui atskleisti.

Koncepto pagrindu laikomos konceptualiosios / kognityvinės metaforos. Kognityvistai metaforą vadina „ne tik kasdienio kalbos vartojimo ypatybe, bet ir mąstymo bei pažinimo būdu“ (Gudavičius, 2000, 87). Kognityvinių metaforų esmė ta, kad „viena sritis suvokiama per kitą, mažiau pažinta, dvasinė, abstrakti – per žinomesnę, fizinę, konkrečią“ (Marcinkevičienė, 1993, 54). Tai, ką vieni autoriai vadina konceptualiaja / kognityvine metafora (Kövecses, 2000; Lakoff, Johnson, 1980), kiti įvardija kaip *j u t i m i n ė k o n o t a c i j ą* (Uspenskij, 1979; Golovanivskaja, 1997), *g e š t a l t ą* (Černejko, Dolinskij, 1996).

Kognityvinė / konceptualioji metafora nėra vien poetinė ir retorinė išraiškos priemonė. Ji priklauso kasdieniniam bendravimui. Tokių metaforų negalima pakeisti nemetaforiniais posakiais, jos yra vienintelis nominacijos būdas. Mes sakome *liūdesys užliejo, liūdesys apėmė, sielvartas graužia*, nes kitaip, t. y. nemetaforiškai, apibrėžti šios būsenos negalime. Toks nusakymo būdas yra parankus, nes suvokiant abstraktą remiamasi jau turimomis žiniomis apie konkrečius dalykus.

R. Marcinkevičienė mano, kad konceptų metaforinio suvokimo schema turėtų būti tokia: pirmiausia abstraktas sudaiktinamas ar / ir projektuojamas erdvėje, pasakui abstraktui gali būti suteikta konkretesnio koncepto struktūra (Marcinkevičienė, 1994, 80).

Abstrakto vaizdą iš dalies sukuria kasdieninės kalbos posakiai, sudarantys konceptualiąsias metaforas. Konceptualiosios metaforos pobūdį ir raišką lemia ne tik jutiminė, bet ir tautos kultūrinė patirtis. Bandoma atsakyti į klausimą, kas sieja abu metaforos sandus. Kodėl situacija A suvokiama kaip situacijos B, D, E, bet niekada kaip situacija C? Negalima teigti, kad posakiai *sielvartas graužia, liūdesys slegia* atspindi neegzistuojančias reiškinių savybes, nors iš tikrųjų nepamatysime sielvarto dantų, nepasversime liūdesio. Yra manoma, kad toks ryšys neatsitiktinis ir objektyviai pagrindžiamas krikščionybės laikų ir ikikrikščioniškais metais, tam tikroms būsenoms būdingomis fiziologinėmis reakcijomis, žodžių etimologija (Golovanivskaja, 1997, 26).

Atitinkamos konceptualiosios metaforos nusako kokybinius emocijų požymius: intensyvumą, pasyvumą, teigiamą arba neigiamą emocinės būsenos vertinimą, gali- mybę kontroliuoti emociją. Pavyzdžiui, tai, kad emocinė būseną yra pageidaujama, iliustruoja konceptualioji metafora, siejanti ją su alkiu (Kövecses, 2000, 41–49).

Čia aprašomi duomenys gauti remiantis konceptualiosios analizės me- todū. Dar vis diskutuojama, ar konceptualioji analizė laikytina konceptų eksplikacijos metodu, nes teigiama, kad atitinkamos pakraipos darbus sieja bendras tikslas, bet to tikslo pasiekimo būdai skirtingi (Frumkina, 1992, 3).

Šiame straipsnyje konceptualiąją analizę vadinamas metodu, kurio objektas – koncepto kalbinė raiška. Pasakymas „taikyti konceptualiąją analizę“ yra sinonimiš- kas pasakymui „analizuoti konceptus“. Konceptualiosios / kognityvinės metaforos laikomos vienu iš koncepto analizės rezultatų. Trumpai konceptualiosios analizės metodo esmę galima nusakyti taip: remiantis tekstais, žodynų definicijomis, žiūri- ma, kaip abstrakčios sferos reiškinius pavadinantis žodis „elgiasi“ tekste, kokius materialius objektus ar subjektus jis primena. Abstrakčios reikšmės žodžiams nag- rinėti šis metodas pats tinkamiausias, nes konceptualioji analizė formalizuoja tai, ką žino intuicija, kas egzistuoja kolektyvinėje pašamoneje ir išreiškiama kalba. Ka- dangi žodžio sudaromi junginiai ir asociacinis potencialas koreliuoja tarpusavyje, tai konceptualiosios analizės rezultatus patikslina ir papildo asociacijų eksperimen- tas (Černejo, Dolinskij, 1996).

Šio straipsnio tikslas – aprašyti dalį lietuvių kalboje atspindėto liūdesio koncep- to, remiantis įvairiais vartosenos pavyzdžiais. Dėl ribotos straipsnio apimties čia ne- analizuojama ta koncepto dalis, kuri žymi didesnę ypatybę intensyvumo laipsnį ir gali būti siejama su žodžiais *sielvartas*, *sielvartauti* ir pan. Pasitelkiami tik tie žodžių jungi- niai, sakiniai, į kuriuos įeina žodis *liūdesys*, taip pat frazeologizmai, sinonimiški žo- džiams *liūdėti*, *liūdnas*, *liūdnai*, *liūdesys*. Teigiama, kad „iš konteksto išryškėjanti reikš- mė niekaip kitaip nepasimato, kaip tik iš didelio kiekio vartosenos pavyzdžių. Būda- ma kalbos vartosenos nulemta įvairios apimties leksemų reikšmės dalis, ji geriausiai tiriama tekstinų lingvistikos metodu, leidžiančiu vienoje vietoje sukaupti ir kompiu- teriu apdoroti didelį tekstiną ir iš jo gautą konkordansą“ (Marcinkevičienė, 2001, 48). Tai, kad analizuojant abstraktus dažniausiai remiamasi kompiuterinių tekstinų medžiaga, liudija gausėjantys tokio pobūdžio darbai (Macijauskaitė, 2000; Marcinke- vičienė, 1999). Todėl aprašant liūdesio konceptą remtasi ne vien specialiai rinktais pavyzdžiais, bet ir VDU Kompiuterinės lingvistikos centro parengtu tekstinu¹.

Daugelyje darbų teigiama, kad emocijas pavadinanti leksika yra situacinė (Ap- resjan, 1995; Vežbickaja, 1999; Vol'f, 1989). Vadinasi, atitinkamu žodžiu reprezen-

¹ Iš tekstinio paimti pavyzdžiai straipsnyje žymimi santrumpa *t*. Kitais atvejais nurodomas autorius.

tuojamo koncepto aprašymas – situacijos scenarijus. Analizuojant konceptą svarbu nustatyti, kas šios kalbos tekstuose pasakyta apie konkrečią scenarijaus dalį, kaip kalba ją suvokia. Apibendrinus šiuo klausimu rašiusių autorių darbus parankiausias atrodo toks emocijų scenarijus:

1. Emocijos subjektas;
2. Emocijos priežastis;
3. Emocijos buvimo vieta;
4. Pati emocinė būseną (konceptualizavimas);
5. Emocijos raiška;
6. Padariniai.

Negalima griežtai riboti vienos scenarijaus dalies nuo kitos, neišvengiamas tų pačių faktų pasikartojimas, interpretacija, akcentuojant vis kitas emocijos puses. Vienos savybės buvimas dažnai yra signalas, kad tai emocijai būdinga ir kita savybė.

Stripsnyje apsisotą tik ties centrine šio scenarijaus dalimi – emocinės būsenos konceptualizavimu.

Viena iš keturių bazinių emocijų – liūdesys – laikomas negatyviu išgyvenimu, tačiau dažnai pabrėžiama, kad tai yra ypač specifinė emocija. Žodynuose liūdesiu vadinamas dvasinio skausmo, nusiminimo, gailėsčio jausmas, kuris kyla dėl netekties ar ko nors stokos. Liūdesys reiškiasi nelabai stipriais kančios išgyvenimais, sumenkėjusia veiklos motyvacija, pasyvumu ir vangumu ir apima gailėsčių bei užuojautą pačiam sau, mėgavimąsi savo skausmu. Ši emocija padeda pajusti laiko tėkmę, sukelia gailėsčių dėl praeinančio laiko. Liūdesys patiriamas tada, kai asmenybė atsako klaidingų iliuzijų, susitaiko su likimu (PŽ, 1993, 157). Pasak psichologų, vienu iš liūdesio aktyvatorių laikomas fizinis bei psichologinis išsiskyrimas arba atskyrimas, trumpiau variant, netekimas, stoka, nusivylimas, dažniausiai susijęs su vilčių žlugimu. Psichologas akcentuoja, kad svarbiausia ir universali liūdesio priežastis yra praradimo jausmas, atsirandantis mirus mylimam žmogui arba su juo išsiskyrus. Liūdesiui būdingas sunkumo jausmas – mes jaučiame sunkumą veide, krūtinėje, galūnėse, šis pojūtis išsilieja po kūną lyg visi pasaulio sunkumai būtų suversti ant mūsų pečių. Liūdedami aplink save jaučiame prietamą, tamsą ir tuštumą, gyvenimas atrodo netekęs savo spalvų ir šilumos, o mes nerandame žmogaus, su kuriuo galėtume pasidalinti šiais tuštumos ir vienišumo pojūčiais. Intensyvus liūdesio išgyvenimas sukelia žmogui skausmą. Gali skaudėti veidą, krūtinę. Tai yra psichinis fizinio skausmo ekvivalentas (Izard, 1999, 196–201).

Liūdesys nėra vien tik neigiama emocija, nes atlieka komunikacinę funkciją: praneša pačiam žmogui ir aplinkiniams, kad atsirado disharmonija. Reikšdamas liūdesį, žmogus informuoja aplinkinius, kad jam liūdna ir reikia pagalbos. Adekvačiai reikšdama savo emocijas, asmenybė sulaukia draugų ir artimųjų paramos. Teigiamą vaid-

menį žmogaus gyvenime liūdesys gali atlikti ir todėl, kad esant atitinkamoms aplinkybėms ir atitinkamoje situacijoje jis yra vienintelė adekvati reakcija, sugeba vienyti žmones, atnaujinti nutrūkusius ryšius. Vadinasi, liūdesiui būdinga ir motyvacinė funkcija.

Kadangi liūdesys priklauso tai žmogaus gyvenimo sferai, kurios neįmanoma tiesiogiai stebėti, tai jo pasireiškimą galima aprašyti tik tada, kai nematomo pasaulio reiškiniai perkeliama į matomą tikrovę ir imami vadinti kitų daiktų ir reiškinių vardais, įgyja jų savybių.

Remiantis lietuvių kalbos pavyzdžiais galima teigti, kad liūdesys materializuojamas, t. y. jis apibūdinamas kaip turintis aiškias ribas ir užimantis atitinkamą padėtį erdvėje kitų objektų atžvilgiu. Šalia emocinės būsenos pavadinimo galintys eiti tranzityviniai veiksmažodžiai iliustruoja, kad liūdesys tampa įvairių išorinių veiksmų objektu. Liūdesį galima nešti (*Ir liūdesiu nykiu, ir baimė nešini* V. Mykolaitis-Putinas), liesti (*Bet ko gi tolsta tavo figūra nuo mano liūdesio, kurį liečiu* J. Jakštas), rinkti (*Tai ne rudenio liūdesį renkam* A. Miškinis), išmesti (...*kartu neišmetame ir savo gyventos epochos liūdesio, ir tragiško komizmo* t.), paslėpti (*Savo liūdesį slapstė giliai savo širdyje* t.), mechaniškai paveikti (*Laikas išdildys mano liūdesį* t.), nugramzdinti (*Atsisveikinama ramiai, nugramzdinant liūdesį giliai sieloje* t.).

Kaip bet koks daiktas, liūdesys turi savo spalvas, formas, užima tam tikrą vietą (... *jo viduje glūdi didelis liūdesys* t.; *Spalvingas VValiaus paveikslų liūdesys* t.; ...*su gražiomis liūdesio formomis* t.; *Liūdesio spalvos sudaro vieną baltą šviesą* t.).

Dažnai liūdesys sudaro junginį su žodžiu *gilus* (lituanistai tokią vartoseną taiso). Vadinasi, emocinė būseną konceptualizuojama kaip ertmė (*gilus liūdesys* t.; *Gelmė už liūdesį gilesnė* J. Jakštas).

Liūdesys materializuojamas kaip įvairių agregatinių būsenų medžiagos: birios, skystos, dujinės. Dažnai ši emocinė būseną suvokiama kaip skystis, paprastai vanduo. Liūdesį galima išpilti, išlieti (*Vakaro sutemos liūdesį sūrų / lieja srovėmis liktarnų ugnies* K. Boruta; *Gęsta vakaras ant tilto / šaltą liūdesį išpylęs* J. Balaišis; *Tą savo su gal net jai pačiai neaiškiomis viltimis sumišusį liūdesį ji išliedavusi dainomis* t.). Įvairūs liūdesio matavimo vienetai - nuo lašo iki tvano (*Veide nė lašo liūdesio* t.; *Mažų upelių liūdesys užplūsta* M. Karčiauskas; *Tėvai jaučiasi bejėgiai ir nežino, kaip iš to skausmo, liūdesio, praradimo išbristi* t.; *Debesų ir dangaus paveikslas, atsispindintis juodame liūdesio ežere* t.; *Visas pasaulis skendėjo ir skendi giliame liūdesyje* t.; *Liūdesio banga plūstelėjo per širdį* V. Mykolaitis-Putinas; *liūdesio tvanai* V. Mykolaitis-Putinas). Emocinės būsenos sąsajas su skysčiu nurodo ir šalia abstrakto einantys būdvardžiai: *gilus, vis platesnis ir gilesnis, skaidrus, sūrus, kartus, šaltas, aitrus*. LIŪDESYS – SKYSTIS gali būti gana intensyvus (jeigu tai srovė ar tvanas) ir sunkiai suvaldomas.

Ne toks intensyvus ir ne toks apibrėžtas, bet greičiau apgaulingas yra tas liūdesys, kuris suvokiamas kaip dujos, įvairaus pobūdžio kvapai. Tokia emocinė būseną

išnyksta greičiau nei liūdesys, asocijuojamas su skysčiu, yra paslankesnė ir subtilesnė (*Tų pačių rankų kūrinys rytą gali spinduliuoti džiaugsmą, o vakare, žiūrėk, jau dvelkia liūdesiu t.; Liesi ir perbalę jo skruostai iš tolo dvelkė liūdesiu bei susikrimitimu t.; Jo nuotaka ūmiai subjuro: nuo tolimų girių dvelkė lietuvišku liūdesiu, kurį jau buvo gerokai primiršęs t.*). Minėtuose pavyzdžiuose predikatas *dvelkia* pabrėžia būsenos laikinumą ir, tam tikra prasme, teigiamą jos vertinimą. Pakeitus predikatą, liūdesys įgyja nemalonų pobūdį (... arba „Blyninė“ per atstumą tvoskia prastu perdegusiu aliejumi ir liūdesiu t.). Kaip kai kurios birios medžiagos liūdesys gali ištirpti (*Ištirpsta nerimas. Ir liūdesys. Ir nebūtis išeina t.; Liūdesio priemaiša mumyse byloja, kad mes ilgimės tų pirmųjų vaizdinių grožio t.*).

Kai liūdesys konceptualizuojamas kaip našta, sunkus svoris, emocinė būseną yra vertinama neigiamai, nes tai, kas slegia, trukdo žmogui normaliai egzistuoti. Tokia našta „užgula“ visą žmogų ar tik jo širdį, sielą (*Jei širdį užguls liūdesys, prisimins šventą maldą arba vaikams dar nesektą pasakėlę J. Mačiukevičius; Viskas, kas buvo malonu – apkarto, kas kėlė džiaugsmą ir entuziazmą – slėgė liūdesiu ir apatija V. Mykolaitis-Putinas; Mano širdį spaudžia liūdesys, kad aš jus palieku t.; ... liūdesys slegia sielą t.*). Taip suvokiama emocinė būseną dėl savo didelio svorio nepaslanki, todėl tikėtina, kad ji praeina lėčiau nei ta, kuri konceptualizuojama kaip dvelkimas, dujos, ir yra nemalonesnė už pastarąją.

Antonimiškas šiam liūdesiui yra tas, kuris konceptualizuojamas kaip lengva medžiaga, skraistė, siūlai, gijos. Tokia emocinė būseną neslegia žmogaus, o greičiau tik prislopina realų pasaulio suvokimą, šiek tiek sukausto judesius, sukuria lengvą sieną tarp žmogaus ir jį supančio pasaulio (*Tas juoko ašaras aptraukia liūdesio šydu t.; Ateitis dar dažniau apsigaubia liūdesio skraiste t.; ... neleidžia matyti tavo akių, nuolatos dengiamų vieną sykį aptraukusio liūdesio šydu t.; ... liūdesio gijomis apipintu balsu t.; Didžiulio liūdesio gijomis atastame ratelyje jaučiamas galingas laisvės troškimas t.*).

Nemažą grupę sudaro tie pavyzdžiai, kuriuose liūdesys suvokiamas kaip koks nors su nevaldomomis jėgomis, stichijomis susijęs reiškinys: ugnis, liga, gamtos jėgos ar tiesiog kažkas, stipresnis už žmogų ir jam nepaklūstantis. Pirmiausia nekontroliuojamą emocinę būsenos pobūdį nurodo kai kurie *liūdesio* apibūdinimai: *begalinis, baisus, beribis, bekrastis, beprasmiškas, didžiulis, keistas kosminis, neįveikiamas, nenusakomas, vis platesnis ir gilesnis*. Emocinė būseną atsiranda staiga ir veikia nepriklausomai nuo žmogaus valios (*Apėmė sielą didelis liūdesys A. Vaičiulaitis; Visos jo niūrios mintys pabudo ir jį ėmė siaubti liūdesys, kad viskas taip greit ir pilkai turi baigtis V. Mykolaitis-Putinas; Bet mane vėl apniko liūdesys t.*). Liūdesys gali turėti konkretaus gamtos reiškinio bruožų (*Liūdesys drengia arčiau negu lietus ir vėjai t.; To liūdesio neišsklaidydavo nė juokas dukters, kuri kas metai vis gražėjo ir linksmejo K. Boruta*). Taigi liūdesys šiuo atveju panašus į lietu, miglą ar rūką. Gamtos reiškiniai

neturi jokių formų ar net visiškai jokių ribų. Šiuo atveju jausmo subjektui nebūdingas agentyvumas, mažai kas priklauso nuo jo valios.

Tokia pat nevaldoma yra ir ugnis (*Lyrinis pasakotojas provokuoja poniutę: kaip koks Mefistofelis kursto jos liūdesį ir slepiamą desperaciją* t.). Remiantis turima medžiaga atrodo, kad liūdesio siejimas su ugnimi lietuvių kalboje yra retas.

Ta pati negalėjimo reguliuoti emocinę būseną sema su jau minėtais pavyzdžiais sieja konceptualiąją metaforą LIŪDESYS – LIGA. Ugnis, lietus ar rūkas visiškai nepaklūsta žmogaus valiai, tačiau ligas galima gydyti (ar bent jau bandyti tai daryti). Ligos gali būti įvairios: užkrečiamos ir ne, pavojingos gyvybei ir sukeliančios tik lengvą negalavimą. Todėl taip konceptualizuojama emocinė būseną taip pat esti skirtingo intensyvumo ir pavojingumo (*Ir kas mane užkrėtė liūdesiu?* J. Aistis; *Jo liūdesys buvo nepagydomas ir beviltiškas* t.; *Petrošių grinčion išimetė netikrumas, liūdesys, baimė* t.; *„Lietuvos rytas“ savo publikacijomis apie APPLE Vaivai Vėbraitei įvarė liūdesio* t.; *Ko gero, bene visa Lietuva serga liūdesio liga, kuri veda į depresiją* t.; *Nes ir siaubo, ir liūdesio užkratas plinta tuo pačiu būdu – lytiniu* t.) Akivaizdu, kad norint pakeisti emocinę būseną būtinos tam tikros priemonės (vaistai, skiepai), kurias taip pat galima suprasti metaforiškai.

Didžiausią turimų pavyzdžių dalį sudaro tie atvejai, kuriuose emocinę būseną pavadinantis žodis „elgiasi“ taip, lyg jis reikštų gyvą padarą: žmogų ar žvėrį. Kaip bet kokia gyva būtybė liūdesys gali judėti, klausyti, pats skleisti kažkokius garsus, ieškoti savo vietos, maitintis (*Dažnai persekios liūdesys ar tiesiog nesiseks* t.; *Liūdesys, neradęs vietos žemėje, grįžta į debesis* t.; *Liūdesys minta apgailėtinu savyje šelstančiu atkaklumu* t.; *Gal tai laimė liūdesį išgirdo* St. Santvaras).

Kai kurie emocinės būsenos bruožai rodo ją konceptualizuojant kaip asmenį, nes tik žmogus turi dvasią (... *artėja liūdesio dvasia* Just. Marcinkevičius), gali kalbėti (*Su jūsų liūdesiu kalbėsiu* J. Jakštas; *O liūdesys jau sėlina į namus, tyliai kuždėdamas, kaip nykiai tuščia laukuose, soduose, gėlynuose, vazose... Būtina jį sulaukyti, kol nepradėjo įtikinėti, kad... t.*), groti (*Nejaugi arfomis kartais negroja liūdesys?* J. Mačiukevičius). LIŪDESYS – ASMUO neretai sukonkretinamas. LIŪDESYS – VALDOVAS siekia pavergti žmogų (*Tai artėjimas į liūdesio karalystę* t.; *Gyvenimas yra kančios ir liūdesio viešpatija* t.; *Mane visą valdo neapykanta ir juodas liūdesys* t.). Ypač pavojingas yra LIŪDESYS – PRIEŠAS, nes su tokia emocine būseną žmogus priverstas kovoti (... *paskutinis, neįveikiamas liūdesys* t.; *Kaip atsiginti liūdesio* t.; *Išsilaisvinęs nuo ilgėjimosi, pavydo, godumo, liūdesio* t.; *Negalėsi priešintis jų liūdesiui, pataikaudamas savajam* t.; *Pasiduoda liūdesiui, dvejoja ir nori išvengti mūšio* t.).

Toks pat nemalonus yra LIŪDESYS – PAVOJINGAS ŽVĖRIS. Emocinė būseną tapatinama su skirtingų dydžių padarais, tačiau jie visi yra daugiau ar mažiau pavojingi (... *kurių liūdesiai įsisiurbia į kraują* K. Platelis; *liūdesys draskė jos širdį* t.; *Liūdesys it kirminas*

pradeda graužti t.; Pirmą kartą nuo atvažiavimo į širdį išliužė liūdesys t.; Baisioja hidra be gailėsčio metaforizuojamas liūdesys – neramumas, kažko pasiūlgimas t.).

Be jau minėtų atvejų liūdesys gali būti konceptualizuojamas kaip melodija (*Sugriežk giliausią liūdesį S. Nėris*), augalas (... *taip šaknis liūdesio sunyks t.; ... kiek ji pasėja nevilties ir liūdesio t.*). Tai pavieniai variantai. Vis dėlto dažniausiai liūdesys suvokiamas kaip gyvas padaras – 30% visų pavyzdžių, stichinė jėga – 15%, skystis – 14%, daiktas – 11%, našta – 7%.

Aptarus minėtas liūdesio metaforas akivaizdu, kad dažniausiai emocinė būseną siejama su neigiamai vertinamais reiškiniais, objektais ar gyvomis būtybėmis (LIŪDESYS – STICHINIS REIŠKINYS, LIŪDESYS – NAŠTA, LIŪDESYS – PAVOJINGAS ŽVĖRIS, LIŪDESYS – PRIEŠAS). Neigiamą liūdesio vertinimą iliustruoja šalia emocinės būsenos pavadinimo einantys žodžiai: *gildantis, juodas, liguistas, kvailas, nykus, slogus, totalinis, skaudus; šmėklų liūdesys, juodas liūdesio debesis, išvengti liūdesio, smerkiame liūdesį*. Tai, kad emocinė būseną asocijuojama su tamsa, irgi patvirtina neigiamą jos vertinimą. Dalimi pavyzdžių teigiama, kad ši emocinė būseną yra laukiama, reikalinga ir maloni, todėl vertintina pozityviai. Tai irgi galima įrodyti remiantis kai kurių liūdesio apibūdinimų pasirinkimu: *giedras, geras, gražus, guodžiantis, lyriškas, romantizuotas, romantiškas, šviesus, švelnus, taurinantis*. Kartais emocinė būseną asocijuojasi su šviesa (*Jos akys spinduliuoja lyrišką liūdesį t.*).

Galima daryti išvadą, kad lietuvių kalbos koncepto, reprezentuojamo žodžiu *liūdesys*, invariantinę dalį sudaro emocinės būsenos aktyvumą išreiškiančios semos.

Grečiau liūdesio konceptualizavimą anglų ir lietuvių kalbose, pasirodo, kad dominuoja tos pačios konceptualiosios metaforos. Emocinė būseną siejama su kryptimi žemyn, tamsa, skysčiu, gamtos jėgomis, liga, našta, gyvu padaru (priešinku, valdovu). Esama ir lietuvių kalbai nebūdingų pavyzdžių: LIŪDESYS – ŠILUMOS TRŪKUMAS, LIŪDESYS – ENERGIJOS STOKA, LIŪDESYS – FIZINĖ JĖGA (Kövecses, 2000, 25–26).

Jau buvo minėta, kad konceptui kalboje atstovauja ir frazeologiniai žodžių junginiai. Iš visų lietuvių kalbos frazeologizmų, nusakančių liūdesį, didžiausią dalį – daugiau nei 60% – sudaro somatizmai. Į somatinius frazeologizmus, vartojamus apibūdinant nuliūdusį žmogų ar gyvūną, daugiausia įeina išorinių kūno dalių pavadinimai: *veidas, galva, akys, ausys, nosis, lūpos, pagurklis, rankos*. Iš vidinių organų minima tik *širdis*. Aiškios kelios pagrindinės liūdesio konceptualizavimo tendencijos. Pirmiausia jis siejamas su tamsa, nes liūdinčio žmogaus veido, akių keliamas įspūdis primena tą reakciją, kurią sukelia tamsa (*veidas aptemo, veidas apsiniaukė*). Dalyje frazeologizmų liūdesys gali būti suvokiamas ir kaip sunki našta, kuri slegia žmogų (*širdį spaudžia*), liga, skausmas (*širdį suskaudo, širdis plūsta kraujais*), stichija (*širdį sprogina*). Ypač gausūs gestinės kilmės frazeologizmai, pabrėžiantys liūdesio ir krypties žemyn koreliaciją: *galvą nulenkti, galvą nuleidęs, ausis apleisti, lūpą atitempti, pagurklį patem-*

pęs, nosis [knibte] nuknibo, nuknebo, nuknabo, nosį leisti (nudurti, nukabenti, nuknabenti, nuknarinti, paknebenti, nuleisti, pakarti, panarinti, papliaupti, pakabinti, nudurti), nuleisti rankas, uodegą nuleisti, snapą nuleisti, sparnus apleistu (nuleisti). Tai erdviųjų metaforų atspindys.

Toks liūdesio konceptualizavimas (LIŪDESYS – NAŠTA, LIŪDESYS – LIGA, LIŪDESYS – TAMSA, LIŪDESYS – STICHIA) neabejotinai įrodo, kad lietuvių kalbos somatiniuose posakiuose ši emocinė būseną yra vertinama neigiamai. Našta slegia, trukdo normaliai gyventi. Tamsa, stichija sietini su nežinojimu, neaiškiais jėgomis, nepažinimu. Liga gali būti pavojinga gyvybei. Svarbiausia, kad pati liūdesio „kryptis“ jau savaime yra neigiamas jo vertinimas. Teigiama, kad erdvines metaforas galima apibūdinti taip: VIRŠUS – GERAU, APAČIA – BLOGAI. Vadinasi, liūdesys yra vertinamas neigiamai, nes nėra tokio frazeologizmo, kuris pabrėžtų priešingą su šia emocine būseną siejamų gestų kryptį (Lakoff, Johnson, 1980).

Apibendrinti tai, kas pasakyta, galima taip.

Išnagrinėjus dalį liūdesio koncepto reprezentavimo būdų lietuvių kalboje, aki-vaizdžios pagrindinės jo konceptualizavimo tendencijos – konceptualiosios / kognityvinės metaforos: LIŪDESYS – DAIKTAS, LIŪDESYS – ERTMĖ, LIŪDESYS – SKYSTIS, LIŪDESYS – DUJOS, LIŪDESYS – NAŠTA, LIŪDESYS – SKRAISTĖ, LIŪDESYS – STICHINIS REIŠKINYS (UGNIS, LIETUS, MIGLA), LIŪDESYS – LIGA, LIŪDESYS – GYVAS PADARAS (ŽMOGUS, ŽVĖRIS, PRIEŠAS, VALDOVAS).

Lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje liūdesys yra intensyvi emocinė būseną, nes konceptualizuojamas kaip gyvas padaras, gamtos reiškinys. Metafora LIŪDESYS – PRIEŠAS nurodo, kad liūdesį stengiamasi kontroliuoti, nes priešą visada bandoma nugalėti, tačiau tuo pačiu metu jaučiame ir kontrolės, gebėjimo valdyti emociją stoką. Tai iliustruojama metafora LIŪDESYS – VALDOVAS.

Didžioji dalis minėtų konceptualiųjų metaforų atspindi neigiamą liūdesio vertinimą, nes emocinė būseną siejama su galinčiais pakenkti žmogui subjektai ir objektais – našta, ugnimi, stichiniu reiškiniumi, liga, žvėrimi, priešu, valdovu.

Tačiau liūdesys kalbos pasaulėvaizdyje nėra vien tik neigiamas reiškinys. Aki-vaizdu, kad įmanomas neutralus ar netgi teigiamas jo vertinimas (LIŪDESYS – SKYSTIS, LIŪDESYS – ASMUO, LIŪDESYS – ŠVIESA).

Tai, kas atspindima laisvuosiuose žodžių junginiuose ir somatiniuose frazeologizmuose, koreliuoja su psichologų pateikta šios emocinės būsenos analize (sunkumo jausmas, tamsa, skausmas). Vadinasi, šiuo atveju sutampa mokslinis požiūris į reiškinį ir jo vaizdinys kasdieninėje sąmonėje.

Nors, kaip jau buvo minėta, šiuo būdu galima aprašyti tik dalį koncepto, t. y. tai, kas eksplikuojama kalba, tačiau būtent konceptualioji analizė yra parankiausias abstrakčios semantikos žodžių aprašymo metodas, suteikiantis nemažai tiesioginės

informacijos. Žodžiu *liūdesys* lietuvių kalboje reprezentuojamo koncepto gretinimas su analogišku kitos kalbos konceptu (pavyzdžiui, su konceptu, reprezentuojamu rusų kalboje žodžiu *мочка*) atskleistų skirtingų kalbų ypatybes, panašumus ir tik vienai kalbai būdingus bruožus.

CONCEPTUALISATION OF SADNESS IN THE LITHUANIAN LANGUAGE

Summary

The goal of the article is to describe a part of the concept, represented in the Lithuanian language by the word *liūdesys* 'sadness', based on different samples of usage.

The work is based on the method of conceptual analysis. Conceptual / cognitive metaphors disclose a part of the content of the concept. A linguist is interested in the combination of a word of abstract meaning and a verb of figurative meaning since they give a great deal of information about the qualities of an object belonging to the abstract sphere and motivate corresponding conceptual metaphors. The conceptual analysis formalises what exists in collective subconsciousness and is expressed in speech.

Having analysed a number of ways of representing the concept of sadness in the Lithuanian language, we can point out the basic tendencies of realising the concept: sadness as a thing, sadness as a cavity, sadness as a liquid, sadness as gas, sadness as a burden, sadness as a cloak, sadness as a natural calamity (fire, rain, mist), sadness as an illness, sadness as a living being (human, beast, enemy, sovereign).

Consequently, sadness is an intensive emotional state in the world outlook of the Lithuanian language, which is being controlled and which at the same time is characterised by a lack of control and the ability to contain the emotion felt. This is a negative emotional state as it is linked with the subjects and objects that can harm people (illness, beast, enemy, burden), although neutral or even positive estimation of sadness is also possible.

What is being reflected in linguistic combinations of words and somatic idioms correlates with the analysis of this emotional state presented by psychologists.

LITERATŪRA

Aprėsjan, 1995 – Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. – *Вопр. языкознания*, № 1, 37–67.

Černejko, 1995 – Чернейко Л. О. Гештальтная структура абстрактного имени. – *Филологические науки*, № 4, 72–83.

Černejko, Dolinskij, 1996 – Чернейко Л. О., Долинский В. А. Имя *судьба* как объект концептуального и ассоциативного анализа. – *Вестник Московского университета*, Сер. 9. Филология, № 6, 20–41.

Frumkina, 1992 – Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип). – *Научно-техническая информация*, № 3, 1–7.

Izard, 1999 – Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург: Питер.

Golovanivskaja, 1997 – Голованивская М. К. Французский менталитет с точки зрения русского языка. Москва: Диалог МГУ.

- Gudavičius A.*, 2000, Etnolingvistika. Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė.
- Kövecses Z.*, 2000, Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff G., Johnson M.*, 1980, Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press.
- LE – The Language of Emotions: Conceptualization, Expression, and Theoretical Foundation* / ed. by Susanne Niemeir, René Dirven. Amsterdam: J. Benjamins, 1997.
- Macijauskaitė J.*, 2000, Dvi antonimų poros: *mirtis – gimimas, mirtis – gyvenimas*. – Darbai ir dienos, t. 24, 121–141.
- Marcinkevičienė R.*, 1993, Apie įbūtinančią kalbos galią, pyktį ir dar šį tą. – Naujasis Židinys, Nr. 6, 51–56.
- Marcinkevičienė R.*, 1994, Metafora nemetafora. – Naujasis Židinys, Nr. 4, 76–81.
- Marcinkevičienė R.*, 1999, Atminties labirintuose. – Darbai ir dienos, t. 10 (19), 109–123.
- Marcinkevičienė R.*, 2001, Daiktavardžių konotacijos tyrimas tekstinų lingvistikos metodu. – Litanistica, Nr. 3 (47), 46–57.
- Popova, Sterin*, 1999 – Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: Издательство Воронежского университета.
- PŽ – Psichologijos žodynas* / red. R. Augis, R. Kočiūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- Stepanovas*, 2001 – Степанов Ю. Константы: словарь русской культуры. Москва: Академический проект.
- Šingarov*, 1971 – Шингаров Г. У. Эмоции и чувства как форма отражения действительности. Москва: Наука.
- Uspenskij*, 1979 – Успенский В. А. О вещных коннотациях абстрактных существительных. – Семиотика и информатика, Вып. 11, 142–149.
- Vežbickaja*, 1999 – Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва: Языки русской культуры.
- Vol'f*, 1989 – Вольф Е. М. Эмоциональные состояния и их представление в языке. – Логический анализ языка: Проблемы интенциональных и прагматических контекстов. Москва: Наука.
- Vorkačev*, 2001 – Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. – Филологические науки, № 1, 64–72.

Šiaulių universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
2002-05-03